

Коннова Н.О.

Вплив мас та інституту лідерства на політичні процеси в Україні й Польщі

У статті здійснено порівняльний аналіз революційних процесів в Україні й Польщі в контексті впливу на них мас і ролі політичного лідерства. Розглянуто основні причини, з яких Польща просунулася набагато далі України стосовно побудови демократичного європейського суспільства.

Ключові слова: революція, феномен мас, політичне лідерство, тоталітаризм, громадянське суспільство, «Пома-ранчева революція».

В статье осуществлен сравнительный анализ революционных процессов в Украине и Польше в контексте влияния на них масс и роли политического лидерства. Рассмотрены основные причины, из-за которых Польша продвинулась намного

дальше Украины в построении демократического европейского общества.

Ключевые слова: революция, феномен масс, политическое лидерство, тоталитаризм, гражданское общество, «Оранжевая революция».

The article compares the revolutionary processes in Ukraine and Poland in the context of the influence of the masses on them and the phenomenon of political leadership. The reasons for which Poland in Ukraine has moved much further in building a democratic European society are considered.

Key words: revolution, phenomenon of the masses, political leadership, totalitarianism, civil society, „Orange Revolution”.

УДК 316.454.3:316.46.(477)+(438)

Коннова Н.О.,
викладач кафедри філософії
та політології
Харківського національного
економічного університету
імені Семена Кузнеця

Після появи на політичній карті світу нової держави Україна минув дуже малий відрізок історичного часу, і, як і більшість держав колишнього Радянського Союзу, наша держава еволюціонує від тоталітаризму до демократичних ідеалів суспільства. Цей процес складний і тривалий. Величезна роль у трансформації політичної системи належить діяльності мас під керівництвом гідного політичного лідера. Найбільш очевидним результатом функціонування мас у політичних процесах є зміна політичної системи. В Україні переломним моментом у визволенні суспільства від радянського минулого стали події, пов'язані із виборами Президента України 2004 р. Суспільство ще тривалий час буде аналізувати, давати нову оцінку «Помаранчевої революції», але при всіх її мінусах і плюсах треба відзначити головну заслугу цих подій – формування громадянського суспільства і його політизацію, яка зіграла найважливішу роль у формуванні демократичної політичної системи України. «Революція гідності» в Україні 2013–2014 рр. – це еволюційне продовження «Помаранчевої революції», але саме остання сколихнула українське суспільство й привернула увагу до України у всьому світі. Автор статті акцентує увагу саме на «Помаранчевій» революції в Україні й революції у Польщі у 80-х рр. ХХ ст., тому що завдяки цим подіям відбулись кардинальні зміни в політичній свідомості народу; спроба створення ситуації підконтрольності державних органів влади народу й зміна правил політичної гри. Справді, головне досягнення подій того часу і в Україні, і в Польщі – поява Громадянина і його суб'єктності.

У час високих технологій головним джерелом інформації є ЗМІ, серед яких треба відзначити телебачення, за допомогою якого відбувається маніпуляція суспільною свідомістю. Завдяки ЗМІ зростає інтерес у світі й до України. Дійсно, саме «Помаранчева революція» змінила світогляд багатьох мешканців Східної й Захід-

ної Європи щодо нашої країни. Зазначимо, що велику допомогу в побудові своєї державності й формуванні громадянського суспільства в Україні надала Польща. Держава, яка існувала в комуністичному просторі, але має свій шлях трансформації політичної системи й політичної ментальності. Активну участь у подіях восени 2004 р. взяли саме поляки, які допомагали українцям у формі чисельних публікацій, дискусій, в демонстраціях у багатьох містах Польщі та, врешті решт, у формі багатотисячної участі в якості спостерігачів під час наступних турів виборів. Яскравий приклад інтересу західного сусіда до подій в Україні – це виїзд групи студентів «Східних Студій Варшавського Університету» до Києва в грудні 2004 р. для проведення досліджень [1]. Українці й поляки – це два великі європейські народи, які пов'язані багатовіковою традицією міждержавних і міжнаціональних взаємин зі складними сторінками спільної історії, тісними культурними зв'язками, спільним майбутнім в об'єднаній Європі. Спільність стратегічних інтересів, ментальна близькість об'єктивно відзначають Польщу головним зовнішньополітичним партнером України і її головним лобістом в Європі. Необхідно звернути увагу на те, що пострадянські політичні процеси в цих країнах мають свої особливості, і неможливо повністю змоделювати польську модель політичного розвитку для України.

Метою статті є порівняльний аналіз революційних процесів в Україні й Польщі наприкінці ХХ ст. і початку ХХІ ст. у контексті феномену політичного лідерства й ролі мас.

Українсько-польські відносини – одна із найбільш актуальних тем у сучасному українському політологічному дискурсі. У вітчизняній політичній та історичній науці з'явилась ціла низка досліджень, присвячених різним аспектам українсько-польських відносин посттоталітарного періоду. У галузі політичних наук помітними є

праці В. Бусленка, Г. Гізельсько, В. Кирилича, В. Моцока, І. Поліщука, О. Полторацького, С. Стоєцького, Н. Чорної, Х. Федорищака й ін., історичних – О. Бабака, В. Гевко, Я. Гришина, В. Лишка й ін. Більшість праць стосуються все ж таки вивчення міждержавних відносин, виокремлюючи повністю чи частково їх політичні аспекти.

Як вже відзначалось, події в Україні в 2004 р. стали інформаційним приводом для поляків стосовно підтримки й допомоги нашій державі у формуванні громадянського суспільства й побудові демократичної країни. З іншого боку, погляди українців щодо Польщі теж поступово змінювалися в перші десятиріччя ХХІ ст. Наш західний сусід став більш цікавим для нас, ніж раніше. Наприклад, у 2004 р. при відповіді на запитання: «Які народи близькі до українців за рисами характеру?» на першому місці були білоруси (69,7% опитуваних), на другому – росіяни (46,2%), на третьому – поляки (42,6%). Але через 10 років ситуація радикально змінилась: за результатами опитування соціологічної групи «Рейтинг» 54% респондентів назвали своє ставлення до поляків і Польщі теплим, 12% – дуже теплим і 39% заявили про своє нейтральне ставлення до поляків. Негативно висловились лише 4% опитуваних. Друге місце за рівнем симпатії посіли білоруси – їх назвали 50% опитуваних. Останнє місце посіла Росія. Симпатії до Росії різко впали після анексії Криму й російської агресії на сході України [2]. Натепер Польська республіка відіграє важливу роль у процесі інтеграції України в європейські структури. Події останніх трьох років повністю змінили ставлення й до поляків. Але виникає питання стосовно того, наскільки польська модель побудови демократичного суспільства відповідає політичному менталітету українців і української політичної реальності?

У автора цієї статті викликають інтерес політичні процеси в Україні й Польщі в контексті феномену мас і діяльності політичних лідерів у цих країнах, їх взаємодії між собою і їх впливу на відношення між двома державами. Без нових сучасних політичних реалій, без нової ролі мас у політичних процесах був би неможливий якісний політичний стрибок у формуванні громадянського суспільства як у Польщі, так і в Україні. Підкреслимо, що розвиток наукової думки й техніки є причиною того, що особливістю політичних реалій ХХ ст. стала широка масовізація суспільства, яка призвела до різкого зростання чисельності громадян, які беруть участь у політичній діяльності... «Вони (маси) існували й раніше, але були непомітними, займали задній план соціальної сцени, зараз вони вийшли на авансцену, до самої рампи, на місце дійових осіб. Вже нема чільних героїв, є тільки хор» [3, с. 17]. Дійсно, видатний філософ Х. Ортеґа-і-Ґассет стверджував, що сьо-

годні ми є свідками триумфу гіпердемократії, в якій маса діє безпосередньо без закону, за допомогою матеріального тиску, накидаючи свої прагнення й смаки. Але він не брав до уваги специфіку політичного менталітету маси і її прагнення до свободи й захисту своєї гідності від держави (навіть із порушенням будь-яких правових принципів і норм).

Цікавою точкою зору стосовно ролі й місця мас у сучасному суспільстві є погляди французького дослідника С. Московічі. Він стверджує, що аж до сучасної епохи натовпи з'являлися лише періодично й відгравали другорядну роль. Власне, вони не були особливою проблемою й не потребували спеціальної науки. Але суспільство поступово трансформується: підриваються релігійні вірування, розриваються традиційні зв'язки й руйнується солідарність груп. Роз'єднані люди залишаються покинутими наодинці зі своїми потребами: «у джунглях міст, в пустелях заводів і в сірості контор ... ці незліченні атоми, ці крупіці безлічі збираються в хитку й займисту суміш». Таким чином, на думку С. Московічі, з'являється тип людини мас. Індивід помер, хай живе маса! Ось той суворий факт, який відкриває для себе спостерігач сучасного суспільства. «У результаті наполегливої й запеклої боротьби маси, здається, всюди здобули остаточну перемогу. Саме вони ставлять нові питання й змушують винаходити нові відповіді, оскільки їх сила є реальністю, з якою відтепер потрібно рахуватися» [4, с. 416].

Необхідно підкреслити, щойн Х. Ортеґа-і-Ґассет, і С. Московічі аналізували масу ліберальної демократії, яка давала змогу впливати на хід подій і на політику держави, наприклад, за допомогою виборів або страйків. В Україні й Польщі тоталітарна основа суспільства не давала змоги масам бути силою. Це була сіра й керована маса, яка повністю підпорядковувалася державі. Але із розпадом СРСР (а в Польщі ці процеси відбувалися раніше) ситуація змінилася. Яскравий приклад цього процесу – масові страйки в Польщі в серпні 1980 р. Понад 700 тисяч робітників вийшли на страйк, а масовість «Солідарності» взагалі вражає, після її утворення в 1980 р. кількість її членів швидко зросла й досягла за рік 10 млн. чоловік [5]. «Помаранчеві» майдани України восени 2004 р. і майдани Революції гідності 2014 р. теж збирали сотні тисяч прихильників революції, і був такий час, коли керівництво майдану в Києві не контролювало цю масу людей, яка ставала все більшою. Нажаль, результати масовізації українського й польського суспільства були різними.

Зазначимо, що масовізація суспільства – це процес, який несе йому загрози в якості неспроможності досягнення кінцевої мети без керівництва гідних лідерів. На думку західних дослідників, політична поведінка мас взагалі

характеризується як стихійна. У мас відсутня соціальна організація й система лідерства. Тут зникають індивідуальні різниці, назвні прориваються загальні для всіх підсвідомі імпульси. Єдність почуття й ідей устанавлюється не за допомогою розуму, а за допомогою навіювання або вербального зараження. Маса ніколи не буде мислячою істотою, вона рідко відчуває, вона зазвичай рефлексивна [6, с. 7]. Але в епоху постіндустріального суспільства змінюється й характер мас. Американський соціолог Д. Белл у праці «Кінець ідеології» дає п'ять варіантів поняття мас:

1) недиференційована множина, споживачі інформації. Це аудиторія масових комунікацій. Основними характеристиками цього типу «людини-маси» дослідник вважає стереотипне мислення, пристосуванство, залежність від політиків;

2) збори некомпетентних людей, неосвічених, що відображає низьку якість сучасної цивілізації. Звідси страх перед масою, різке протиставлення авторитетних лідерів безглуздим масам;

3) «механізоване суспільство», в якому людина є додатком машини, простим елементом технології. Вона найнята й виконує те, що вказано;

4) «бюрократизоване суспільство», де рішення приймаються лише вгорі ієрархії. Вимога підкорятися, вважає дослідник, позбавляє людину можливості діяти відповідно до розуму, усвідомлено;

5) натовп, що характеризується відсутністю відмінностей, одноманітністю й безцільністю.

Д. Белл пов'язує особливості сучасного суспільства виключно із виникненням масового виробництва й масового споживання. Бурхливе зростання населення, особливо міського, збільшення середнього терміну життя людей змінили саму структуру раніше роз'єданого суспільства, а розвиток масових засобів зв'язку вперше в історії призвів до об'єднання його в одне ціле. Саме розвиток засобів зв'язку сприяв цьому, підкреслює дослідник, а не що-небудь інше: не релігія, не національна система, не ідеологія [7, с. 135].

У цьому сенсі є значні відмінності між масовими виступами в Польщі й Україні. У серпні 1980 р. в Польській Народній Республіці розпочалися масові страйки й протести проти комуністичного режиму. Народні маси очолила громадсько-політична організація «Солідарність», яка отримувала фінансову й моральну допомогу із Заходу. Революційність проявилась, передусім, у масових страйках робітників, що охопили Польщу влітку 1980 р.: в липні почала страйкувати Люблінщина, серпень почався зі страйків у Варшаві, Лодзі й інших містах, апогею ж протести досягли в Гданську. Люди припинили роботу і, сміливо дивлячись в очі влади, заявили, що хочуть жити гідним життям, прагнуть справедливого ставлення до себе й своїх родин [5]. Це були, перш за все, страйки

робітників без залучення інформаційних технологій. В Україні вже позначився вплив нових засобів зв'язку (Інтернет, соціальні мережі), які вплинули на масовість виступу громадян. «Революція гідності» й почалася з Євромайдану студентів, які були більш інформаційно організованими. Але відмінності, і дуже суттєві, були й в питанні хто очолить ці революційні рухи.

Типовими ознаками людини як частини маси є: 1) знеособленість, коли індивідуальна поведінка людини відступає під тиском пристрастей; 2) різке переважання почуттів. Із часом розум поступається місцем почуттям і інстинктам; 3) втрата інтелекту. Інтелект маси нижче інтелекту одиниць, які її складають; 4) втрата особистої відповідальності. Людина втрачає почуття відповідальності й може застосовувати дії, які вона ніколи не робила б, маючи здатність здійснювати їх самостійно [6, с. 6]. Дійсно, психологія мас небезпечна, але в революційних подіях у Польщі ми говоримо не про «порожню масу», яка живе на найнижчому рівні свідомості, а про народ, що зберігає свою самобутність завдяки консервації традиційних цінностей. Зазначимо, що вагому роль у збереженні національної самосвідомості поляків у добу комунізму зіграла католицька церква. В Україні до «Революції гідності» взагалі була відсутня загальнонаціональна ідея.

Необхідно звернути увагу на те, що все ж таки й маса, й народ надзвичайно схильні до впливу. Маса підпадає під «магічну владу слів», які здатні як пробуджувати агресію й дилку ненависть, так і придушувати їх. Сила слова має великий енергетичний потенціал. Магія слів дійсно здатна захопити душу людини, змінити хід її думок, почуттів, визначати вчинки [8]. Чим користувалися й продовжують користуватися багато політиків в Україні й Польщі. У політичній науці поступово з'явилися наукові розробки щодо управління суспільною свідомістю. У результаті маніпуляції людина вважає, що вона діє свідомо, але це ілюзія, тому що маніпуляція – це психічний вплив на людину, який здійснюється таємно. Людина діє в потоці масової свідомості, яка є реальним знанням великих суспільних груп і суспільства в цілому. Економічна криза 70–80 рр. у Польщі й політична криза в Україні 2004 р. – це все вплинуло на формування масової свідомості, коли дії мас схожі із діями окремої людини в контексті всіх подій.

Треба підкреслити, що вплив мас на хід історичних подій дуже значний, але, незалежно від форми правління держави, влада в суспільстві реально належить невеликій групі людей, і постать верховного лідера завжди відігравала й відіграє ключову роль. Різні епохи завжди надавали суспільству великих лідерів. Велика особистість у будь-якій сфері діяльності акумулює

думки, надії багатьох людей і частіше набуває міфічного ореолу. У 1990 р. французька соціологічна служба Л. Харріса провела опитування на тему: «Чи є в нас великі люди?» У результаті опитування в першу десятку ввійшли: Шарль де Голь (97%), Мати Тереза (94%), Дж. Кеннеді (91%), У. Черчилль (88%), М. Горбачов (84%), Лех Валенса (82%), Мартін Лютер Кінг (79%), А. Ейнштейн (77%), Н. Мандела (77%), А. Сахаров (76%). Французи назвали великими тих, хто змінив хід історії в позитивному сенсі. У контексті сучасної демократії історію творять уже не кумири. Демократ любить людину, він не любить великих людей. Але протягом усього історичного часу вчених цікавить проблема лідерства, адже кожному етапу суспільного розвитку, кожному політичному режиму чи політичній системі потрібні свої лідери для досягнення своєї мети. Лідер і маси – це алгоритм успіху революції. У Польщі у 80-х рр. XX ст. цей алгоритм спрацював, нажаль, в Україні – ні. Президент В. Ющенко не зміг стати загальнонаціональним лідером і, коли балотувався на другий строк президентства, набрав дуже низький відсоток голосів виборців. Ця невідповідність прагнень мас (громадянського суспільства) і лідера призвела до кризи політичної системи України й нової революції 2014 р. Г. Тард вважав, що лідер є рушієм суспільного процесу, силою, що спонукає й певною мірою скеровує розвиток людської історії [9, с. 242].

У політичній науці широко відома типологія лідерства М. Вебера. Вчений розумів під лідерством вміння давати накази й викликати покору, тому він відрізняв традиційне лідерство, бюрократичне й харизматичне. Перші два типи лідерства належать стабільним соціальним структурам і пристосовані для рішення повсякденних задач, а харизматичний тип виникає на поворотах історії. «Харизматичний авторитет» відкидає минуле й виступає в якості революційної сили. Поступово в процесі стабілізації харизматичне лідерство стає традиційним або бюрократичним [6, с. 28]. Для лідерства в період політичних змін характерними є: розрив із минулим, повне оновлення мислення, виділення права й свободи як основних чинників політичних змін. Адже побудова демократичного суспільства передбачає, насамперед, наявність чіткої правової бази, покликаної регламентувати всі сторони суспільного буття, а також забезпечення можливості вільного вибору для всіх громадян держави.

Сенс реформ, а отже й політичних змін, полягає у встановленні й постійному розвитку правової держави й громадянського суспільства. Перехід до демократії дає право на утвердження нових структур і нових орієнтацій для лідерів, які прийшли до влади шляхом політичних змін. Ствер-

джуючи про нерозривність зв'язку між проблемами лідерства й проблемами політичних змін, беремо до уваги такі три основні риси, характерні для них обох: великі політичні зміни завжди проходять при повній зміні пануючих лідерів; проблеми, що виникають, мають розв'язувати люди нової когорти, які ще зовсім не мають навичок правління; залишок (навіть незначний) старих лідерів завжди буде гальмувати процес створення нових моделей державотворення [10]. Виникає питання, чому Польща є чи не першою країною колишнього соціалістичного блоку, де радикальні економічні, соціальні й політичні реформи призвели до тих результатів, на які сподівались їх ініціатори, хоча політична активність мас в Україні на рівень вище?

Україна й Польща мали комуністичне минуле із проблемами як в економіці, так і в політиці, але стартовий потенціал для перетворень у Польщі був значно більший, ніж в Україні, тому що наша держава була невід'ємною часткою єдиної радянської системи й залишається в геополітичних планах Росії (анексія Криму, війна на сході України). Роль лідера в радикальних перетвореннях для інших країн регіону свідомо взяла на себе Польща. Її розвиток протягом 90-х рр. XX ст. став своєрідним еталоном – провідником руху до демократії західного зразку. І вагомим фактором тут є те, що провідником цього руху стала харизматична для Польщі людина – Лех Валенса, який став у 1980 р. головою «Солідарності». Він очолював спілку, яка нараховувала понад 3 млн. членів, і це була людина, яка не мала навичок правління.

Нажаль, в Україні за роки незалежності не знайшлося людини, яка мала б такий статус, як у Л. Валенси. Президенти країни Л. Кравчук, Л. Кучма – представники радянської номенклатури. За класифікацією М. Вебера вони типові «раціонально-легальні» лідери. Не мав статусу харизматичного й Віктор Ющенко, хоч він і збирав сотні тисяч людей на майдані, але ці виступи були не за майбутнього президента, а проти режиму старої влади. «Революція гідності» 2014 р. теж не висунула на політичний олімп достойного й харизматичного національного лідера. Щодо загальної оцінки влади, то Є. Соболєв характерно підсумовує: «Клептократія повністю оновила. Старі схеми освоїли нові лідери» [11]. Як вже зазначалось, залишок старих лідерів завжди буде гальмувати демократичні процеси в державі. У Польщі змогли ефективно реалізувати процес люстрації. В Україні була тільки імітація цього процесу.

Таким чином, можна зробити висновок, що в період корінних змін наші країни мали різний розвиток політичної системи. Можна виділити дві основні причини, за якими Польща просунулася набагато далі України в побудові демократичного європей-

ського суспільства. По-перше, революція в Польщі сталась із низу, її рушійною силою був робітничий клас і профспілки. В Україні ж сталась «номенклатурна революція» зверху, без будь-якої люстрації старого політичного класу. По-друге, Україна, на відміну від Польщі, межує із Росією й постійно перебуває в зоні її безпосередніх геополітичних інтересів. Результати масовізації українського й польського суспільства були неоднаковими. На думку І. Поліщука, польський транзит відзначається тією особливістю, що в порівняно стислий історичний час посткомуністичному суспільству вдалося досягти нової демократичної якості, сформувати принципово нові уявлення про народовладдя, соціальну справедливість, патріотизм, особистий добробут [12, с. 179]. Необхідно підкреслити, що польський народ продемонстрував іншим сусідам, як необхідно знаходити національний компроміс – створювати режим «договірної демократії» між колись панівною партійною номенклатурою Польської об'єднаної робітничої партії й опозиційним рухом «Солідарність» в ім'я гарантування національного суверенітету. На той час у польському суспільстві знайшовся й лідер національного масштабу (Л. Валенса), який згуртував всю націю. Щодо України, то ми маємо суспільство, яке деструктується, і «вуличну демократію», яка чи не єдина легальна й потенційно легітимна влада в сьогodнішній країні. І це являє собою водночас і велику небезпеку для суспільства, і чи не єдиний шанс національного порятунку. Безлика українська влада не спроможна або не має бажання самостійно вирішити багато проблем у сучасному українському суспільстві, тому перекладає вирішення цих проблем на суспільство. В Україні при дуже високій політичній активності мас не знайшлося свого Леха Валенси, який би мав чітку програму трансформації політичної системи на основі демократичних цінностей. Стосунки України й Польщі можна характеризувати постулатом: «Без вільної України немає вільної Польщі». На сучасному етапі наші країни потрібні

одна одній для подальшої побудови європейської держави, і це розуміє як український, так і польський народ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Звіт із дослідження, проведеного в Києві в грудні 2004 року студентами та працівниками Східних Студій Варшавського Університету / Уклад. Маріуш Ковальські. – Warszawa : Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, 2005. – 32 с.
2. Опитування: Українці найтепліше ставляться до поляків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/261320>.
3. Ортеґа-і-Ґасет Хосе. Бунт мас / Хосе Ортеґа-і-Ґасет. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
4. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс; пер. с фр. / С. Московичи. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
5. Шевчук Д. «Солідарність» – польський шлях до свободи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://incognita.day.kiev.ua/solidarnist-polskij-shlyah-dovsvobodi.html>.
6. Малькова Т. Массы. Элита. Лидер / Т. Малькова, М. Фролова. – М. : «Знание». – 40 с.
7. Волвенко Н. Феномен мас і процеси масовізації суспільства / Н. Волвенко // Вісник СевНТУ. Сер. : Політологія. – 2013. – Вип. 145. – С. 133-136.
8. Серова Ю. В. Масовізація сучасного суспільства й сучасна міфологія: особливості взаємовпливу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-11474.html>.
9. Буяк Б. Феномен лідерства в історико-філософській ретроспективі / Б. Буяк // Гуманітарний вісник. – 2015. – № 36. – С. 238–252.
10. Кухта Б. Політичні еліти та лідерство / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів: Кальварія 1996. – 224 с. [Електронний ресурс]. – режим доступу : http://npu.edu.ua!/ebook/book/html/D/iplp_kspd_Kuhta_Teplouhova_Politichni_eliti_liderstvo/310.html.
11. Роговик О. «Клінічна смерть» Революції Гідності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/klinichna-smert-revoluytsiyi-gidnosti.html>.
12. Поліщук І. Електоральний процес в Україні і Польщі в посткомуністичний період: політико-культурний аспект / Ігорь Поліщук // // Studia politologica Ucraino-Polona. – 2012. – Вип. 2. – С. 178–190.